

Het zondebokmechanisme van filosoof René Girard

Menschen zijn geen Brüder

Het idee dat we in staat zijn tot vriendschap met de hele wereld is een romantische, gevaarlijke illusie. Dat was bij de Grieken al zo. Bij de facebookers van nu is het niet anders. **DOOR FRANK MULDER**

DE EGYPTISCHE revolutie viert haar eerste verjaardag, en alle kampen houden hun adem in. Nog geen jaar geleden wisten miljoenen moslims, christenen, arbeiders, voetbalsupporters en facebookers hand in hand de gehate dictator te verjagen. Het hele land vierde feest, en ook de rest van de wereld pinkte een traantje weg. *Alle Menschen werden Brüder* – zelfs Arabieren.

Maar de huidige spanningen in Egypte maken pijnlijk duidelijk dat alle Menschen vooral Brüder zijn zolang ze tegenover een gezamenlijke vijand staan. Nu Hosni Moebarak een tijdje weg is, vallen de voorheen gesloten gelederen uit elkaar. Intussen wordt naarstig gezocht naar nieuwe vijanden. Verschillende kampen proberen uit alle macht het volk te verenigen rond het wantrouwen voor Israël, de salafisten, de kopten of een bepaalde generaal.

Er is niets nieuws onder de zon. Al sinds het begin van de geschiedenis is het aanwijzen en uitstoten van een zondebok de basis van vrede. Dat is althans de hypothese van René Girard, de 88-jarige Franse denker die de academische wereld precies een halve eeuw geleden begon te bestoken met artikelen op het gebied van letterkunde, antropologie, psychologie en godsdienstwetenschappen. Zijn werk is een stevig tegenwicht tegen het idee dat we autonoom zijn en de wereld kunnen verbeteren.

Volgens Girard werden primitieve samenlevingen pas stabiel wanneer ze een uitlaatklep vonden voor het eeuwige geweld onderling. Dat was meestal een mens, die de schuld van alle ellende kreeg en uiteindelijk werd gelyncht. Daardoor klaarde de lucht op en kon de gemeenschap weer samen verder. Door de zondebok te vernietigen, geloven mensen zich van het kwaad te ontdoen.

Door mythes, rites en taboes te analyseren ontdekte Girard in alle oude culturen flarden van herinneringen aan dit zondebokmechanisme. Hij ontdekte dat iedere orde begonnen is met een moord – een moord die vrede bracht. Maar de mythe verdoezelt altijd de willekeur van het geweld. Oedipus werd verstoten uit Thebe, omdat

hij de oorzaak was van de pest en de chaos. In bijna alles leek hij op zijn rivalen, maar toch kreeg hij de schuld – en terecht, zegt de mythe. Zelfs de tragedieschrijver Sophocles doorzag de willekeur niet.

Door de vrede die volgde op de uitdrijving hebben mensen geweld altijd geassocieerd met het heilige. Zondebokken werden uiteindelijk vereerd als goden, niet omdat mensen hen toch goed gingen vinden, maar omdat geweld en vrede twee gezichten waren van de vreeswekkende godheid. Met offers werd de herinnering aan dit geweld levend gehouden, en bleef de godheid op afstand.

Nog in de tijd van Sophocles had Athene, de bewonderde bakermat van onze beschaving, een voorraad slaven ter beschikking om in geval van dreigend onheil van de rots te kunnen gooien.

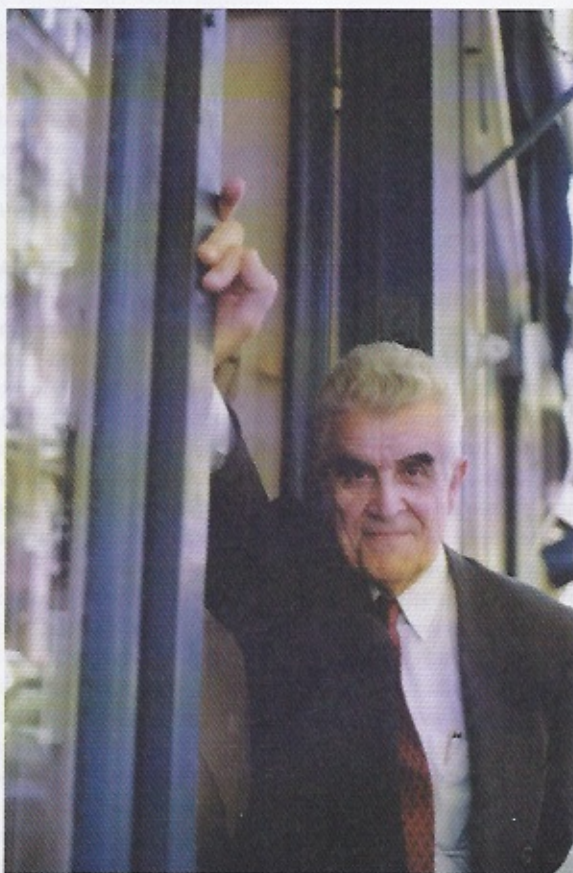
Deze *pharmakoi* hadden dezelfde dubbele connotatie als de primitieve zondebok: ze werden gezien als schuldig, maar werden ook met religieuze verering omringd.

Ook politieke structuren zoals het koningschap zijn uit dit zondebokmechanisme ontstaan, beschrijft Girard. Het is zodoende niet de rede die met een soort sociaal contract aan de basis staat van de culturele orde. Het is het eendrachtige geweld.

RENÉ NOËL GIRARD, geboren in 1923 in Avignon, begon zijn carrière als Middeleeuwenhistoricus. Gaandeweg ontpopte hij zich tot een van de bekendste denkers over geweld. 'Geweld heeft hem altijd gefascineerd', zegt Benoît Chantre, een Franse filosoof. Samen met Girard bracht hij in 2007 nog een boek uit over de onbegrensde dynamiek van moderne oorlogen. Girard zelf is intussen te oud om nog in de openbaarheid te verschijnen.

Girard was door de Tweede Wereldoorlog ontzet geraakt over de apocalyptische ontwikkelingen in Europa, vertelt Chantre. 'Daarbij kwam nog zijn afschuw over de manier waarop Charles de Gaulle in zijn land tot zondebok werd gemaakt.' Hij besloot zijn carrière voort te zetten in de Verenigde Staten, waar hij trouwde met de Amerikaanse Martha McCullough, met wie hij drie kinderen kreeg. Hij bracht zijn academische leven door op verschillende Amerikaanse universiteiten, roekeloos heen en weer fietsend tussen verschillende disciplines. In de letterkunde, waar hij zich aanvankelijk op richtte, vond hij de sleutel waarmee hij alle andere vakgebieden zou ontsluiten: de 'mimetische begeerte'.

Kijk maar naar de oude romans, zei Girard, kijk naar Dostoevski met boeken als *De eeuwige echtgenoot*. Dat is een verhaal over Pawel Pawlovitsj, die op zoek gaat naar een oude huisvriend, Weltsjaninow, een rijke vrijgezel die ooit een affaire had met Pawels eerste vrouw. Pawel heeft een nieuwe verloofde, maar is obsessief op zoek naar Weltsjaninows vriendschap. Hij wil dat zijn vriend de ketting voor zijn verloving uitkiest en dat hij zijn verloofde leert kennen.

René Girard: 'We begeren altijd via een ander'

SOPHIE BASSOULS / SYGMA / CORBIS

ED OUI / NYT / HH

Haat tussen mensen kan leiden tot een uitbarsting van geweld, die alleen stopt als ieder zich tegen één keert. In het geval van Egypte vervulde Moebarak die ondankbare rol

Helaas voor hem wordt het meisje verliefd op Weltsjaninow, en Pawel – na een halfslachtige moordpoging – belandt in de goot.

Hierin schuilt een belangrijk inzicht, zegt Girard. Pawel kan het meisje alleen begeren via zijn vriend, annex rivaal. Dat zegt iets over de mens, schrijft Girard in zijn eerste boek *De romantische leugen en de romaneske waarheid*, dat vijftig jaar geleden in het Frans uitkwam. Dostojevski, maar ook andere schrijvers zoals Shakespeare, Stendhal en Proust zien iets waar de romantische sociale wetenschappers in onze tijd blind voor zijn: we zijn helemaal niet autonoom. Onze begeerte is mimetisch, oftewel nabootsend. We begeren altijd via een ander. We willen hebben wat de ander heeft, en we willen dat die ander ons verlangen overneemt. In feite willen wij de ander zijn. Dat brengt ons in een jaloezie rivaliteit met anderen. Het begint al in de box, het eindigt op Wall Street. Naarmate we dichter bij elkaar komen, gaat de ander meer in de weg staan van ons verlangen en groeit de haat. Ons model wordt tegelijk ons

obstakel. De bron van geweld is onze mimetische begeerte.

Omdat het kopieergedrag is, is het ook besmettelijk, zegt Girard. Dat is de link met de zondebokhypothese die hij in 1972 zou presenteren in zijn boek *God en geweld*. Haat tussen mensen kan leiden tot een uitbarsting van geweld, die alleen maar stopt als ieder zich tegen één keert. In het geval van Egypte vervulde Moebarak die ondankbare rol.

DE HYPOTHESES van Girard maakten veel los in de wetenschap. Met zijn gedurfde bril heeft hij een compleet alternatieve verklaring ontrolt over het ontstaan van geweld, cultuur, religie en politiek. 'Hij is de Darwin van de menswetenschappen', vond de bekende Franse filosoof Michel Serres, die hem in 2005 welkom mocht heten als onsterfelijk lid van de prestigieuze Académie Française. Slechts 36 levende Fransen delen in die eer.

'Girard zelf doet helemaal niet of hij iets nieuws verkondigt', zegt Joachim Duyndam,

Mensen kijken op straat naar de rechtszaak tegen Hosni Moebarak, 3 augustus 2011

Socrates-hoogleraar wijsbegeerte aan de Universiteit voor Humanistiek, die in zijn onderzoek Girards inzichten in verband wil brengen met Heidegger en Levinas. 'Hij beroept zich vooral op oude teksten. Hij is eigenlijk heel eenzijdig, hij wijst altijd en overal maar twee punten aan: de mimetische begeerte en het zondebokmechanisme, wat hij ook leest. Maar dat doet hij heel knap en overtuigend, zonder vooroordelen. Hij is heel eerlijk en legt er niets in.'

Maar zelf als *immortel* is de Fransman nog omstreeden. 'Dat komt, denk ik, omdat hij met een pijnlijke boodschap komt', zegt Duyndam. 'Hij morrelt aan onze authenticiteit. Onze wensen, verlangens, gedachten en emoties zijn besmettelijk. We blijken helemaal geen stuurman te zijn van ons eigen bestaan.'

Het ongemak met Girard heeft ook te maken met een derde pijler die Girard in de loop der jaren heeft opgetuigd: de rol van de joods-christelijke teksten in het ondermijnen van het zondebokmechanisme. Girard ontdekte dat de meeste bijbelse teksten niet voldeden aan zijn religietheorie, vertelt Chantre. 'Daarin wordt namelijk, in toenemende mate, stelling genomen tegen het aanwijzen van zondebokken, en het perspectief gekozen van het slachtoffer. Met als toppunt natuurlijk de kruisdood,

waarin God zelf – in de hoedanigheid van Jezus – de plaats inneemt van een zondebok die door mensen wordt geofferd.

Dat is ongehoord. De sacrale vrede was nu juist gebaseerd op collectief geweld tegen het slachtoffer dat werd goedgepraat en *niet werd doorzien*. Het collectieve geweld tegen Jezus werd door zijn volgelingen echter meteen als onrechtvaardig bestempeld. Ze zeiden dat hij goddelijk was, niet omdat hij gewelddadig was, zoals de oude goden, maar omdat hij onschuldig was. Dat is een enorme breuk met de op dat moment bestaande religies, concludeert Girard. Een gevaarlijke breuk zelfs, want hiermee verdween de eensgezindheid. Hoe kunnen we het kwaad nog buiten de gemeenschap plaatsen als het blijkbaar in ieder van ons zit?

Chantre: 'Het evangelie is de definitieve ont-hulling van de leugen waar onze cultuur op is gebouwd. God blijkt niet te zitten in het geweld, maar in het lijden. Het geweld blijkt van ons te komen. Paulus schrijft dat Jezus met zijn dood de machten van de wereld heeft ontmaskerd. Dat is een verschrikkelijk inzicht voor de mensheid, dat altijd door religies was verbloemd. Het christendom heeft ons beroofd van de uitlaat-klep van onze rivaliteit.'

Zijn ontdekking heeft Girard er uiteindelijk toe gebracht zich christen te noemen. 'Girard gelooft dat een mens altijd een model navolgt. Hij ziet in Jezus iemand die je kunt navolgen zonder ermee te rivaliseren, want hij stapte zelf aan de kant. Die visie wordt hem in Frankrijk niet in dank afgenomen: eerst verhuist hij naar Amerika, vervolgens gaat hij over grenzen van disciplines heen, en tot overmaat van ramp wordt hij, achter zijn bureau, nog christen ook. Daarom is het in Frankrijk nog steeds niet goed mogelijk om over hem te schrijven.'

Overigens is Girard de eerste die zal erkennen dat het officiële christendom alsnog in de huid is gekropen van de oude offerreligies, compleet met een gewelddadige God en het uitstoten van zondebokken. 'Maar de ontmaskering kan niet meer ongedaan worden', zegt Chantre. 'In toenemende mate zien we in de geschiedenis een ondermijning van het geloof in de mythen en in de instituties die gebaseerd zijn op het sacrale. Dat heeft vrijheid gebracht, maar biedt het geweld de kans om veel groter te worden. Geweld kon vroeger orde scheppen, maar brengt nu alleen nog meer geweld voort.'

'HET WAS een soort openbaring', herinnert filosoof Hans Achterhuis zich. Hij weet nog goed hoe hij door de Pyreneeën wandelde met in zijn rugzak een tent en verder alleen het bekende boek van Girard uit 1978: *Wat sinds het begin der tijden verborgen was*. 'Ineens zag ik de zondebokken en de mimeuse overal voor me, daar tussen de bergtoppen. Later, op het strand, las ik andere boeken: *The Lord of the Flies*, *De goddelijke komedie*, *Het lijden van de jonge Werther*, en ik kon het niet meer *niet* zien. Het zat overal in! "Het gaat over een authen-

tieke liefde", schreef Komrij over *Werther* in het voorwoord, maar hij sloeg de plank helemaal mis. Werthers verlangen is een en al mime-tisch. Het is jammer dat zo weinig mensen in Nederland erkennen hoe fundamenteel Girards ontdekkingen zijn. In het buitenland vind je in alle vakgebieden wel mensen die iets met zijn inzichten doen, maar hier niet. Neem de gedragsbiologie. Frans de Waal heeft beschreven hoe het zondebokmechanisme bij chimpansees werkt. Maar omdat hij niet ingaat op Girard blijft het bij leuke anekdotes. Andersom doet Girard wel iets met de inzichten van De Waal om de breuk te beschrijven tussen aap en mens.'

Nederland heeft een eigen Girard Studiekring, die verbonden is aan de Vrije Universiteit. Maar filosoof Duyndam hoopt dat ook andere wetenschappers de moed krijgen om Girard serieus te nemen, want de mimetische

'Sociale media kunnen ons makkelijk de illusie geven dat we sociaal, onsterfelijk en origineel zijn, ook al vervreemden we misschien juist van de ander'

theorie wordt met de tijd alleen maar actueler. 'Rivaliteit en afgunst worden namelijk groter als de verschillen tussen mensen kleiner worden. Thomas Hobbes zag dat al, in de zeventiende eeuw. Het deed hem niet veel, schreef hij, als hij als voetganger werd ingehaald door een koets met acht paarden. Maar als hij op een koets met twee paarden zat, en dan werd ingehaald door eentje met vier paarden, dan was dat erg.'

Chantre legt uit: 'Zolang een samenleving nog vaste patronen heeft, kun je elkaar bewonderen zonder dat de ander een rivaal wordt. Nu, in een tijd van globalisering en gelijkheid, wordt het steeds makkelijker om te begeren wat van iemand anders is. Iedereen spiegelt zich aan iedereen, en dat wordt in naam van de economie nog aangemoedigd ook.' Tegelijkertijd heeft het christendom het mogelijk gemaakt vanuit het slachtoffer te denken. 'Zondebokken uitstoten vinden we tegenwoordig onrechtvaardig. Maar je eigen begeerte opgeven en je vijanden vergeven, waar het evangelie ook over gaat, dat nemen we liever niet over. Daardoor is er een strijd losgebrand wie het grootste slachtoffer is. Degene die onrecht doet, wordt gedemoniseerd.'

De enige weg tot vrede is het inzicht dat wij zelf net zo fout zitten als onze tegenstanders en dat we ons met elkaar moeten verzoenen. *Chantre*: 'Daarom zegt Serres dat Girard de enige echt geweldloze denker is die hij kent. In zijn denken, maar ook in zijn persoon.' Dat is iets wat vaak over de man gezegd wordt: hij is zo bescheiden, zo toegankelijk. Zelf gelooft Girard dat we een zwarte toekomst tegemoet gaan als we doorgaan met denken in termen van dader en slachtoffer. 'Hij voorspelt dat de wrok in de wereld zal toenemen. Niet alleen tussen indivi-

duen, maar ook tussen naties, die steeds minder macht hebben om geweld te beteugelen.'

KRITIEK is er ook. Net als sommige andere kenners gelooft ook Duyndam dat Girard de mogelijkheid onderschat om rivaliteit te voorkomen. Toch doen we er volgens hem goed aan naar zijn waarschuwingen te luisteren: 'Kijk naar de wereldomspannende consequenties waar toe de begeerte op de beurs heeft geleid. Dat is veel verrekender dan de primitieve stammen-twisten.' En van de macht van de mimeuse is Facebook met zijn *I like*-button misschien nog wel het beste voorbeeld. 'Sommige feesten worden populair gemaakt door via Facebook eerst niet-bestaande personen aan te melden.'

De Amerikaanse godsdienstwetenschapper Melanie van Oort is dat met hem eens. Aan de ene kant kan Facebook mensen helpen om de leugens van een dictatuur te doorzien en om

protesten te organiseren. 'Maar het kan er ook op uitlopen dat mensen nooit meer tevreden zullen zijn, ook niet met een betere regering.'

Overigens richt de postmoderne mens die ontevredenheid ook naar *binnen*, zegt Van Oort: 'In de globalisering gaan we met elke nieuwe connectie meer en meer op in de homogene menigte. Maar omdat we uniek willen zijn, groeit onze zelfhaat. Als we onszelf kunnen zien als slachtoffer zijn we tenminste iemand. Girard heeft duidelijk laten zien dat vergoddelijking en slachtofferschap dicht bij elkaar liggen.'

Mensen die zichzelf haten en tegelijkertijd zien als middelpunt van het heelal, noemen we dat geen narcisten? 'Inderdaad, er schuilt een narcist in ieder van ons. Daar komen we niet vanaf, zou Girard zeggen. We moeten het alleen erkennen, zodat we ons ertegen kunnen beschermen. Sociale media kunnen ons daarentegen makkelijk de illusie geven dat we sociaal, onsterfelijk en origineel zijn, ook al vervreemden we misschien juist van de ander en zitten we uren in ons eentje leuke statusupdates te verzinnen. Wie denkt dat hij origineel is, is meestal de grootste imitator.'

Grenzen vervagen, machten verdwijnen. In onze twitterende en facebookende wereld kunnen we ons met een druk op de knop aansluiten bij een begerende menigte die dictators ten val brengt – maar die zich ook tegen ons kan richten. Wat kunnen we doen als de wrok om zich heen grijpt, zoals we in Egypte zien maar ook in onze eigen samenleving? 'Afzien van elke vorm van rivaliteit', zegt Chantre. 'We moeten bewonderen zonder te imiteren. De hele wereld wil dat we onszelf met anderen vergelijken. Blijf weigeren.'